

БОЛТАБОВА ХУЛКАРОЙ

ўқитувчи, ТДШУ

**Турк-ўзбек маърифатчилик адабиётининг
назарий асослари****Crossref doi:** <https://doi.org/10.37547/os/vol-01issue-03-07>

Аннотация. Мақолада XX аср бошларида Туркия ва Ўзбекистондаги янгилашни ҳаракатлари, унинг асосий намояндалари Меҳмед Акиф Эрсой ва Абдурауф Фитрат ижоди қиёсан ўрганилади. Турк-ўзбек маърифатчилик адабиётининг назарий асослари қиёсий адабиётшунослик тамойилларидан келиб чиқиб белгиланади. Бу адабиётга таъсир этган Фарб омиллари ҳақида умумий маълумот берилади.

Таянч сўз ва иборалар: янгилашни ҳаракатлари, Меҳмед Акиф Эрсой, Абдурауф Фитрат, турк-ўзбек маърифатчилик адабиёти, назарий асос, қиёсий адабиётшунослик, тамойиллар, Фарб омиллари, умумий маълумот.

Аннотация. В статье рассматриваются движения обновления в Турции и Узбекистане в начале XX века, сравнительно изучается творчество их главных представителей Мехмеда Акифа Эрсоя и Абдурауфа Фитрата. Теоретические основы турецко-узбекской просветительской литературы определяются на основе принципов сравнительного литературоведения. Также дается обзор западных факторов, повлиявших на просветительскую литературу.

Опорные слова и выражения: движения обновления, Мехмед Акиф Эрсой, Абдурауф Фитрат, турецко-узбекская просветительская литература, теоретическая основа, сравнительное литературоведение, принципы, западные факторы, общее сведение.

Abstract. In this article the renewal movements in Turkey and Uzbekistan in the beginning of the XX th century, the works of its main representatives, Mehmed Akif Ersoy and Abdurauf Fitrat are comparatively studied. The theoretical foundations of Turkish-Uzbek enlightenment literature are determined based on the principles of comparative literary studies. There is given an overview of the Western factors that influenced this literature.

Keywords and expressions: renewal movements, Mehmed Akif Ersoy, Abdurauf Fitrat, Turkish-Uzbek Enlightenment literature, theoretical framework, comparative literary studies, principles, Western factors, general information.

Маърифатчилик адабиёти Европада XVII-XVIII асрларда кенг қулоч ёзган бўлишига қарамадан, унинг илдиэлари Шарқда, тўғрироғи, исломий адабиётда вужудга келган эди. “Маърифат” (معرفة) тушунчаси асосида арабча “аърафа” (عرف) сўзи ётади, унинг “билим”, “илм олиш” каби маъноларни англатиши маълум. Бу ўзак сўздан “маориф”, “маърифат”, “ирфон” ва бошқа тушунчаларни ифодалайдиган сўзлар ҳам ясалганки, уларнинг ҳамма маънолари тамоман маърифат тушунчаси билан боғлиқдир [18:567.]. Турк мумтоз адабиётида ҳам ушбу атаманинг айни мана шу жиҳатларига эътибор қаратилгани, асрлар давомида адабиёт инсон билимини оширишга йўналгани, таълим-тарбия қуроли бўлгани учун ҳам у “таълимий адабиёт” деб юритилган.

Турк адабиёти тарихида “Янги адабиёт” 1839-2000 йиллар дея эътироф этилади [11:131-179]. Бу умумий ном остида Танзимот даври, “Сарвати фунун” адабиёти, “Миллий адабиёт”, “Жумҳурият даври” ва “Модерн адабиёт” каби адабий даврлар бирлаштирилади. Демак, илдизи XI аср адабий манбаларига бориб уланадиган маърифатчилик адабиёти хоҳ Туркия турк адабиётида бўлсин, хоҳ Марказий Осиёдаги туркий адабиётда бўлсин бир булоқдан, яъни исломий манбалардан озикланиши турк ва ўзбек олимлари томонидан асосланган. Жаҳон адабиётшунослигида “Илк турк ислом адабиёти” деб номланадиган адабий сарчашма миллий адабиётлар тараққиёти сари XX аср бошларига Меҳмет Акиф Эрсой ва Абдурауф Фитрат яшаб ижод қилган даврларга келиб уланади. “Сарвати фунун” ва “Миллий адабиёт” атамалари англатган адабий даврда маърифатчилик етакчи хусусият касб этганини Шиносий, Номик Камол, Зиё Пошо, Аҳмад Мидҳад [8:43-76], Холид Зиё, Меҳмет Рауф [11:76], Меҳмет Акиф,

Якуб Қадрий, Зиё Кўкалп, Меҳмет Амин Юрдакул, Умар Сайфиддин, Аҳмет Ҳикмат [1:183-233] ижодларини тадқиқ этган олимларнинг қарашлари мавжуд. Чунки маърифат масаласи умумтурк адабиётида бирор давр ёки ҳудуд доирасида чекланиб қолмаган, балки миллий адабиётларнинг ўзак масалаларидан бири бўлиб келган.

XX аср бошлари маърифатчилик адабиётининг илдизлари исломий адабиётдан, турк тилидаги маърифий адабиётга бориб тақалиши баробарида унинг назарий жиҳатдан шаклланиши ва дунё миқёсида эътибор топишида Ғарб маърифатчилигининг ҳам муайян ўрни бор.

Турк олимларининг қайд этишича, Танзимот фармони “Низоми жаид” (“Янги Низом”) номи билан тарихга кирган бўлиб, унда ёзилишича, “Усмонли ҳукумати бу фармон билан ички ишларда ҳозирги ҳаётга доир фикрлар келтириб, “Мажалла” ва “Маданий қонун”, “мадраса” ва “янги мактаб”ни барпо этишга чиқарди” [11:29]. Меҳмет Акифнинг “Сафаҳот” асарида тилга олинган “мактаб ва мадраса ислоҳоти” мана шу қонунда кўрсатилган моддаларнинг XX аср бошлари ҳаётидаги аксидир. Танзимот низомида XVIII асрдан фаол алоқага киришилган Истанбул-Париж дипломатик муносабатларининг натижаси ўлароқ Волтер, Руссо, Дидро асарларининг турк тилига ва Котиб Чалабий, Меҳмет Чалабий асарларининг франсузчага таржималари тилга олинган [11:23].

Турк-ўзбек маърифатчилик адабиёти XX аср бошларига келиб, алоҳида адабий жараён сифатида туркий адабиётлар майдонига чиқди. Ўзбек жаид адабиёти билан Танзимот ва Жумҳурият даври турк адабиёти ўртасидаги қатор ўхшашликлар ҳақида фикрлар билдирилди.

Шу билан бирга XVIII асрдаги Европа, хусусан, француз маърифатчилигининг умумий ва фарқли жиҳатлари ҳақида бир неча тадқиқотлар эълон қилинди [16:8]. Маърифатпарварлик ҳаракати Ғарбий Европа мамлакатлари ичидан илк марта Францияда бўй кўрсатди. “Маърифатпарварлик” атамаси эса инглиз шоири Жон Милтоннинг “Йўқотилган жаннат” достонида қўлланди ва у феодал-подшоҳлик тартиботларига қарши Францияда амалиётга киритилди. Ғарб адабиётида ўзигача ҳукм сурган классицизм (қатъий поетика) ва сентиментализм (ҳис-туйғу) қарашларига қарши ўлароқ майдонга чиққан маърифатпарварлик ҳаракатини Вольтер, Монтескне, Кондиляк, Ламетри, Руссо, Дидро, Бомарше, Бюффон каби адиб ва файласуфлар давом эттирдилар ва унинг бутун Европа бўйлаб кенг тарқалишига сабаб бўлдилар [15:42-44]. Айрим чекланишларга қарамай маърифатпарварлик адабиёти роман, қисса, ҳикоя, мактуб, саёҳатнома жанрлари тараққий топишига адабий замин ҳозирлади.

Француз адабиётида Волтернинг “Соддадил”, “Кандид ёки некбинлик” қиссаларида фалсафий қарашлар етакчилик қилган бўлса, Монтескенинг “Форс мактублари” эпистоляр жанрда яратилган бўлишига қарамай, юксак бадиияти билан ажралиб туради. Ж.Ж.Руссонинг “Эмил ёки тарбия”, Д.Дидронинг бадиий ижоди (“Роҳиба” романи) билан бирга унинг француз энциклопедиясини яратишдаги фаолияти, бу ишга нафақат ўз юртдошлари, балки инглиз ва олмон адиб ва олимларини ҳам жалб қилганлиги маърифатчилик адабиётида алоҳида қадрланади. Инглиз саргузашт ва рамзий романчилигининг етук намуналари Ж.Свифтнинг “Гулливернинг саёҳатлари”, Д.Дефонинг “Робинзон Крузо” асарларининг замирида кишилик тарихида ёввойи инсоннинг маданийлашиш тарихи ва бу йўлда илм-маърифатнинг ўрни алоҳида улуғланишини кузатамиз. Германияда Лессинг, Шиллер ва Гётенинг асарлари олмон маърифатчилигининг юксак намуналари сифатида тарғиб қилинган, инсоннинг жаҳолат, зулм, шайтоний ҳислар устидан ғалабаси фақат илму фаннинг натижаси ўлароқ талқин қилинган [2:477-480].

Ғарбий Европадаги маърифатчилик оқими Усмонли давлатига французлар билан яқин маданий ҳамкорлик, дипломатик муносабатларнинг ўрнатилиши, Париждаги каби Фан комитетининг тузилиши ва бошқа маърифий ислоҳотлар орқали кириб келган ва XIX асрнинг ўрталаридаги Танзимот даври, маданий ислоҳотларнинг амалга оширилиши бу ҳамкорликнинг маълум маънодаги натижалари ўлароқ юзага чиқди.

Россия хукмронлиги остида эзилаётган туркий халқларнинг маърифатга интилиши, бир томондан, юртдаги азалий маърифат масканлари, мактабу мадрасалар, уларда адабий таълимга кенг эътибор берилиши билан бирга юртда зарур сиёсий ислохотлар ўтказилиши лозимлиги, таълим муассасаларининг ислох қилиниши даврида Боғчасаройдан етишиб чиққан машҳур адиб ва олим Исмоилбей Гаспирали (1851-1914)нинг алоҳида ўрни бор. Унинг “Фарангистон мактублари”, “Дору-р-роҳат мусулмонлари” (“Ўзбекчада “Фароғат ўлкаси” деб эҳтиётлик билан таржима қилишган) асарларида гарчи воқеа бевосита Онадўли ёки Туркистонда кечмаган бўлса ҳам асар қаҳрамонлари Мулла Аббос ёки бошқа муаммоли жиҳатлари билан Шарқ ислом мамлакатларида озод ва тараққий этган давлат қуриш орзуси билан суғорилган. Бу орзунинг илдизи, бир жиҳатдан, илк мусулмон Ренессансининг асосчиларидан бири Абу Наср Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри” асаридаги маърифатли инсон ғояси билан боғланса, иккинчи жиҳатдан, аввал мусулмон ўлкаси бўлган Андалусия (ҳозирги Испания ва Португалия ўрнидаги ислом давлати) ноиттифоқлик туфайли кофирлар мамлакатига айлангани надомат билан тасвирланади. Роҳат ва фароғат ўлкасининг XX аср бошларига келиб, илму маърифатдан чекиниши, қироллик тузуми орқали тараққиётдан ортда қолаётгани сабабларига ҳам асардан етарлича изоҳлар топиш мумкин [10:9]. Шуни ҳам унутмаслик керакки, И.Гаспирали асарида Фарангистон бежиз тилга олинмайди ва унинг қаҳрамони Мулла Аббоснинг характерида ёки фароғат ўлкаси тасвирида Волтернинг “Кандид ёки некбинлик” асарининг таъсирини сезмаслик мумкин эмас. Волтер ақлга мувофиқ келадиган ижтимоий тузум сифатида хаёлий Элдорадо мамлакатини олади, унингча, Элдорадо – жаннатмакон жой, мамлакат аҳолиси бой, қироли ҳам маърифатли, инсонпарвар. Бу юртда гўзал шаҳарлар, илм-фан масканлари талайгина. Аммо Элдорадога борадиган йўл тоғлар, баланд қоялар билан тўсилиб ётибди, унга бошқа юртларнинг одамлари етиша олмайдилар. Айни етишиш усули сифатида Волтер илм ва маърифатни белгилайди ва қаҳрамонига ҳам у мамлакатга эришишга йўл топиб беради. И.Гаспиралининг “Дору-р-роҳат мусулмонлари” асарида шунга яқин воқеа тасвир этилса-да, энди унда Андалус каби ислом диёри ва маърифатга эришишнинг тасаввуфий йўли кўрсатилган. Бу асарни Фитрат Истанбулдалик вақтида (1909-1914) қрим татар туркчасидан форс тилига таржима қилиши айни асарнинг XX аср бошларида Туркияда ҳам маълум ва машҳур бўлганини асослайди [3:31].

Европа маърифатчилиги XVIII асрда Д.Дидро раҳбарлигида “Энциклопедия” даврига етиб келган экан, бу бир-икки илм соҳасининг даражаси эмас, балки миллатнинг маърифий даражасини белгиловчи омилдир. Шунинг учун ҳам Дидро энциклопедиясига нисбатан “бахт тўғрисидаги билимлар мажмуи” деб қаралган ва худди илк турк адабиётида “Қутадғу билиг”га нисбатан айтилганидек, “бахт келтирувчи билимлар хазинаси” айни қомус бўлиши лозимлигини турк ойдинлари англаб етганлар. Натижада XX аср бошларида Шамсиддин Сомийбекнинг “Қомуси аълам” (“Катта қомус”) ва “Қомуси туркий” китоблари нашр этилиши йўлга қўйилди. Бундан ташқари, “давр қомуси” изоҳи билан айтиладиган айрим асарлар ҳам борки, турк адабиётида улардан нисбатан дастлабкиси Мехмет Акиф Эрсўйнинг “Сафаҳот” асари бўлди.

Европа маърифатчилигининг амалий ифодаси француз ва инглиз адабиётида бўй кўрсатгани билан маърифатчиликнинг назарий асослари Германияда яратилди. Гердернинг “Танкидий мулоҳазалар”, “Санъат фалсафаси” ва Лессингнинг “Лаокоон ёхуд шеърят ва тасвирий санъат чегарасида”, “Гамбург драматургияси” асарларида маърифатчиликнинг бадий ифодаси, санъат асарининг моҳияти, адабий-назарий тафаккурнинг бир миллий қобик ичида яшаши мумкин эмаслиги сингари ғоялари Европа маърифатчилиги асосларини ташкил қилади. Бу ғоялар Шиллер драмалари, Гётенинг “Ёш Вертернинг изтироблари”, “Фауст” каби оламшумул асарлари орқали дунёга чиқди. Айни мана шу адибларнинг ўзаро ёзишмаларида илк бор “жаҳон адабиёти” истилоҳи қўлланилди ва бу адабиёт Шарқ ва Ғарб, Европа ва Осиё, идеалистик ва материалистик, насроний ва исломий каби моддий

фарқланишларга нисбатан инсон ва унинг маърифати тантанасини кўрсатувчи умумжаҳон адабиёти мавжудлигини тан олди.

Ғарб маърифатчилигига хос яна бир хусусиятни қайд этиш лозим. Уларда Шарқ мавзуси, айниқса, мусулмон Шарқи, Ислоҳ уйғониши ва Шарқ мумтоз адабиётига мурожаат қилиш бошқа даврлардагига нисбатан кучли бўлди. Монтескенинг “Форс тароналари”, Волтернинг “Муҳаммад”, “Заира” қиссалари, Расиннинг “Боязид” драмаси, Гёте юқорида тилга олинган “Шарқу Ғарб девони” орқали турли жанрлар ва талқинлар воситасида Шарққа мурожаат этдилар. Уларнинг айримлари танқидий руҳ билан суғорилган, айримлари дини мубини исломнинг моҳиятини яхши англамасликлари натижасида нотўғри хулосаларга бордилар. Бироқ бу жараён XIX аср романтизм адабиётига ҳам кўчиб ўтганини Байроннинг “Шарқ достонлари”, Виктор Гюгонинг “Шарқ мотивлари” каби асарлари мисолида кўриш мумкин. Санъатнинг тарбиявий роли, маърифий аҳамиятига урғу берилди, демократия ижодкорнинг асосий тамойилига айлантирилди. Бадий асар қаҳрамонларига нисбатан “табiiй одам” ғояси билан илгари сурилиб, маърифий инсонга хос ахлоқий, маънавий, ижтимоий сифатлар маърифатчилик адабиётдаги қаҳрамонлар қиёфасида ўз ифодасини топди [14:19]. Француз адабиётдаги маърифатчиликни ўзида мужассам этган В.Гюго, Д.Дефо, А.Дюма, Лессинг, Ж.Ж.Руссо асарлари турк тилига таржима этилиб, нашр қилинди [11:25]. Турк маърифатчилари янги адабиёт яратиш иштиёқида бўлгани учун Ғарбдаги бу асарлардан бебаҳра қолмади. Бу асарларни таржима этганлар ҳам мана шу миллий адабиётнинг фаол вакиллари эдилар. Аҳмад Мидхат афандининг “Қиссадан ҳисса”, “Латойфи ривоят” (1870), Эмин Ниҳатнинг “Мушоаратнома” (1873) асарларида Ғарб адабиётдаги маърифий ғоялар, “табiiй қаҳрамонлар” таҳлил этилди ва турк адабиётининг ҳам ғарбона жанрлар, услублар ҳисобига бойиб бориши лозимлиги уқтирилди [11:26].

Дастлаб барча туркий халқлар учун муштарак бўлган мумтоз адабиётда кейинроқ Европа маърифатчилик адабиётда кузатилган ва XX аср бошлари турк ҳамда ўзбек жадид адабиётига таъсирини масалаларини кузатганда, адабий алоқалар ва адабий таъсирга оид назарий манбаларга мурожаат этамиз. Мумтоз адабиётга ворислик масаласи янги турк адабиётда ҳам, ўзбек жадид адабиётда ҳам устувор йўналиш касб этишини кузатиш мумкин. Бу борада қиёсий адабиётшунослик ютуқларидан фойдаланган ҳолда, хусусан, словак олими Д.Дюришин “Адабиётни қиёсий ўрганиш назарияси” китобида ҳар бир адабиёт ўз қобилигига ўралиб яққа ҳолда тараққий эта олмаслигини улар учун умумий бўлган адабий назариялар парадигмасини яратиш лозимлигини уқтириб ўтганди [7:25-31]. Олим китобида “Ички алоқалар” номли махсус боб келтириб, унда бевосита ва билвосита таъсирланиш ҳоллари мавжудлигини ажратиб кўрсатади. Бевосита таъсирланишда икки объект: таъсир қилувчи ва таъсирланувчи иштирок этиши мумкин; билвосита таъсирда учинчи объектга эҳтиёж туғилади ва бу объект биринчи ва иккинчи объектларни боғловчи вазифасини бажаради [5:118-119]. Адабий таъсир назариясида ижодкорлараро муносабат бевосита амалга ошиши мумкин (буни Д.Дюришин “генетик алоқадорлик” деб атаган), даврлараро муносабатда эса бевосита таъсирдан ташқари, “таъсир этувчи” ва “таъсирланувчи” ўртасида учинчи объект орттирилиши мумкин экан [6:6-10].

Биз ўзбек жадид адабиётининг Европа маърифатчилик адабиётидан таъсирланишини мана шу каби турк адабиёти воситасида амалга оширилганини кузатамиз. Бундан ташқари, айрим улуғ даҳолар тажрибалари, уларнинг ижодий тамойиллари бир миллат ёки минтақа ва адабий муҳит ҳудудидан тошиб чиқиб, бутун дунё маданиятига ўз таъсирини ўтказиши ҳам мумкин. Бу ҳодисани биз айни Меҳмед Акиф Эрсўй ва Абдурауф Фитрат ижодий меросида кузатамиз. Ушбу анъана ва адабий таъсирнинг адабиётлараро кесимида ўрганилиши лозим бўлган масалалардан бири бўлиб, адабий анъана ва ворислик муаммосини ўрганишда кўпроқ олимлар туркий адабиётларнинг ўзаро муносабатида иш кўрадилар.

Румин олими А.Диманинг “Қиёсий адабиётшунослик тамойиллари” [4] тадқиқотида таъсир ва ўзаро таъсирланиш масалалари жаҳон компаративистикаси нуқтаи назаридан таҳлил этилган бўлиб, муаллиф назарида типологик ўхшашликлар ва миллий адабиётлар ўзига хослиги адабиётларнинг қиёсий таҳлили орқали юзага келади. Адабиётлар қиёсланаётганда “европацентризм”ни асос қилиб олиб, бир адабиётни “таъсир этувчи”, иккинчисини эса “таъсирланувчи” деб кўрсатиб бўлмайди. Таъсирланиш жараёни миллий адабиётларнинг ички контекстида кечади. А.Диманинг қарашларини таҳлил этган проф. В.Кулешов бу жараёнда Яқин Шарқ мамлакатлари ва Осиё адабиётини фақат “таъсирланувчи” деб кўрсатиш хато саналишини ёзади. Масалан, биз Еуропа адабиётларини форс ёки араб адабиёти билан қиёслар эканмиз, бу адабиётларнинг ўзига хос заминда тараққий этганини ва ўзининг минг йиллик анъаналари борлигини унутмаслигимиз керак. Ана шундагина қиёсланиш жараёни холис кечади ва бир адабиётнинг иккинчиси устидан “юқори”лиги эмас, балки муайян жараёнда улардаги умумий ўхшашликлар борлигини кузатамиз. Бунинг натижасида эса бир томонлама таъсирланиш эмас, балки ўзаро ижодий мулоқот таҳлил объектига айланади [13:10].

Ҳақиқатан ҳам ушбу қарашларни тадқиқотнинг назарий асослари сифатида белгилар эканмиз, Меҳмед Акиф Эрсўй таъсири орқали Фитратда маърифий қарашлар шаклланди, деган қарашдан йироқмиз. Абдурауф Фитрат Истанбулга келиб Меҳмед Акиф билан учрашгунга қадар унинг маърифий қарашлари шаклланди, “Сайха”, “Мунозара” асарлари гарчи Истанбулда нашр этилган бўлса ҳам улар Фитратнинг Бухородалиқ даврида форс тилида яратилган, фақат Истанбулдаги эркин муҳитда бу асарларни чоп этиш учун имконият туғилган.

Худди шу каби акад. Н.Каримов олмон олимаси Зигрид Клейнмихелнинг “Алишер Навоий ва Аҳмад Пошшо” тадқиқоти хусусида тўхталар экан, “шу вақтга қадар XX аср туркий халқлар адабиёти, шу жумладан, ўзбек адабиёти ва фольклори билан шуғулланиб келгани учун унинг Навоий ижодига қизиқиши ва айниқса, ўзбек адабиётшуносларига номаълум бўлиб келган ўзбек-турк адабий алоқалари тарихини муҳим бир саҳифасини ёритиб бериши камина учун қутилмаган янгилик бўлди”, деб ёзади [12:18,23].

Алишер Навоий ижоди барча туркий халқлар адабиёти учун маҳорат мактаби саналгани каби ўзбек жадид адиблари ҳам XX аср бошларида турк адабиётига юзландилар. Бу даврда Истанбул барча туркий халқлар ва адабиётларни ўзида бирлаштирган, янги тараққийпарвар ғояларни илгари сурувчи бир илмий-маърифий бошкент вазифасини бажарди. Айни шу заминда туркчиликнинг сиёсий, иқтисодий, маънавий, маърифий асосларини ишлаб чиққан Зиё Кўкалпнинг “Туркчиликнинг асослари” дастурий қўлланмаси яратилди [9]. Ислохотчилик ғоялари ҳаётнинг ҳамма соҳаларини қамраб олгани каби диний соҳада ҳам Жамолиддин Афғоний, Муҳаммад Абду каби ислохотчилар ғоялари майдонга чиқди. Фитрат Истанбул университетининг талабаси ўлароқ мана шу каби ислохотларнинг ичида яшади, Меҳмет Акиф сингари улуғ адиблар билан танишди, улар асос солган нашрларда қатнашди. Илк асарларини форс тилида ёзиб, муайян доирадагина Ҳожи Абдурауф номи билан танилган адиб, Истанбул фаолиятдан сўнг туркий дунёнинг пешқадам адибларидан бири бўлган Абдурауф Фитратга айланди. Туркистон маърифатчилари олдида турган энг муҳим масала эски тартибларни бартараф этиш ва янги ижтимоий-иқтисодий тузум ўрнатиши учун йўл очиш эканлигини Фитрат Истанбул мисолида англаб етди.

